

OPȚIUNI DE ASIGURARE A ARANJAMENTELOR DE COMANDĂ ȘI CONTROL PENTRU OPERAȚIILE UNIUNII EUROPENE – DIMENSIUNEA DE COOPERARE CU NATO –

Dragoș ILINCA

Ministerul Apărării Naționale
DOI: 10.55535/GMR.2022.2.05

Dinamica operațională asociată dezvoltării cooperării europene în domeniul securității și apărării a cunoscut, în ultimii ani, evoluții semnificative, reflectate în derularea, de către Uniunea Europeană, a numeroase angajamente operaționale. În acest context, problema dezvoltării aranjamentelor de comandă și control care să permită susținerea unei agende operaționale, aflată în continuă extindere, a reprezentat un element de interes constant. Se poate vorbi despre structurarea unui model utilizat de Uniunea Europeană în care se regăsesc o serie de opțiuni pe care această organizație le poate utiliza în structurarea operațiilor proprii. La nivelul acestui inventar, derularea operațiilor UE cu recurs la mijloacele și capacitățile NATO a reprezentat modalitatea abordată inițial și care continuă să fie utilizată în contextul angajamentelor celor două organizații în Balcani. Suplimentar aspectelor operaționale, utilizarea acestui cadru de cooperare a permis aprofundarea Parteneriatului Strategic NATO-UE, cu impact pozitiv asupra consolidării securității europene și euroatlantice.

Cuvinte-cheie: comandă și control, Berlin+, capacități, Althea, Concordia.

INTRODUCERE

Dimensiunea de securitate și apărare a Uniunii Europene a înregistrat, în ultimele două decenii, progrese semnificative, mai cu seamă în ceea ce privește dezvoltarea capabilităților și crearea cadrului conceptual-normativ reflectat prin dezvoltarea angajamentelor operaționale. În acest context, definirea modalităților de comandă și control pentru operațiile militare de management al crizelor a reprezentat o dimensiune importantă asupra căreia s-au concentrat dezbaterile europene, încă din etapele inițiale ale cooperării în domeniul securității și apărării. Practic, această temă a constituit unul dintre firele roșii care s-au menținut pe agenda UE, fie că vorbim de etapa inițială, asociată Politicii Europene de Securitate și Apărare (PESA), sau de cea de maturitate, prin Politica de Securitate și Apărare Comună (PSAC), promovată prin Tratatul de la Lisabona. Interesul acordat acestui subiect se relevă din cel puțin două perspective. Prima vizează vizibilitatea politică acordată consolidării profilului UE ca actor relevant în domeniul securității și apărării, palier pe care problematica aranjamentelor de comandă și control a fost percepută ca un indicator relevant pentru evaluarea potențialului european de a derula misiuni și operații.

A doua perspectivă a vizat importanța practică a existenței mecanismelor și a structurilor necesare pentru derularea operațiilor în absența cărora acestea nu ar fi putut să se concretizeze. În cadrul acestui proces, aflat în derulare, cooperarea UE-NATO în domeniul operațional a reprezentat punctul de pornire. Practic, cadrul stabilit în momentul de debut al cooperării europene în domeniul securității și apărării a continuat să reprezinte o constantă pe durata întregului proces de dezvoltare a acestei componente. Indiferent de auspiciile instituționale sub care profilul UE în domeniul managementului crizelor se va dezvolta, parametrii cooperării cu NATO în generarea și conducerea operațiilor au rămas neschimbați, fiind utilizați în cadrul angajamentelor europene aflate în derulare. Pe aceste coordonate, sistemul dezvoltat la nivelul anilor 2002-2003, cunoscut și sub numele

Definirea modalităților de comandă și control pentru operațiile militare de management al crizelor a reprezentat o dimensiune importantă asupra căreia s-au concentrat dezbaterile europene, încă din etapele inițiale ale cooperării în domeniul securității și apărării. Practic, această temă a constituit unul dintre firele roșii care s-au menținut pe agenda UE, fie că vorbim de etapa inițială, asociată Politicii Europene de Securitate și Apărare, sau de cea de maturitate, prin Politica de Securitate și Apărare Comună, promovată prin Tratatul de la Lisabona.

Coordonatele pe care au evoluat PESA și PSAC au vizat dezvoltarea unui profil civil-militar al cooperării europene, ceea ce s-a reflectat în asumarea unor obiective de capabilități civile și militare translatate în tipurile de misiuni și operații pe care UE le-a derulat.

de Acordurile „Berlin+”, continuă să reprezinte o opțiune viabilă la care UE poate recurge în implementarea deciziilor politice de lansare a unor operații.

PARAMETRII SISTEMULUI DE GUVERNANȚĂ ASOCIAT OPERAȚIILOR UE

În ansamblul factorilor care au influențat modul de structurare și profilul aranjamentelor de comandă și control ale UE se înscrie și caracterul specific al dimensiunii de securitate și apărare în contextul instituțional și normativ al UE. În primul rând, este vorba despre profilul interguvernamental al acesteia și, subsecvent, caracterul voluntar al contribuțiilor, care induce un grad semnificativ de flexibilitate în definirea cadrului de funcționare. De asemenea, interguvernamentalismul asociat PSAC este de natură să determine exercitarea rolului principal al statelor membre în dezvoltarea și orientarea acestei politici de cooperare. În al doilea rând, coordonatele pe care au evoluat PESA și PSAC au vizat dezvoltarea unui profil civil-militar al cooperării europene, ceea ce s-a reflectat în asumarea unor obiective de capabilități civile și militare translatate în tipurile de misiuni și operații pe care UE le-a derulat. Nu în ultimul rând, particularitățile componente de securitate și apărare vizează parametrii relației de cooperare NATO-UE declinată cu preponderență în modalitatea de cooperare în operații. În acest context, se plasează tipologia procedural-funcțională pe care implementarea Acordurilor de cooperare NATO-UE a generat-o pentru dezvoltarea aranjamentelor de control utilizate de UE.

Toți acești factori au fost luați în calcul la crearea aranjamentelor de comandă și control ale Uniunii Europene pentru operațiile civile și militare ale UE, conducând la dezvoltarea unui sistem complex, dar care și-a dovedit utilitatea, ilustrată prin lansarea unui număr considerabil de angajamente operaționale având misiuni și sarcini acoperind diferite tipuri. Practic, se poate vorbi despre un set de opțiuni la care Uniunea Europeană poate recurge pentru conducerea misiunilor și operațiilor, în funcție de contextul politic, nivelul și tipul contribuțiilor avansate, precum și de condițiile specifice la nivelul teatrului de operații. În egală măsură, se poate vorbi despre un model cu adevărat unic în contextul modalităților de dezvoltare a aranjamentelor de comandă și control la nivelul organizațiilor și aranjamentelor multinaționale implicate în gestionarea crizelor.

Reperetele strategice pentru stabilirea misiunilor pe care PSAC le poate îndeplini și care au o influență determinantă în structurarea procedurilor operaționale aferente aranjamentelor de comandă și control se regăsesc în Tratatul Uniunii Europene (TEU) și în Strategia Globală de Securitate a UE (EUGS). Conform prevederilor TEU, capacitățile civile și militare generate sub egida PSAC pot fi utilizate în cadrul unor operații externe spațiului UE, de tipul: dezarmare, umanitare, salvare-evacuare, consiliere militară și asistență, prevenirea conflictelor și menținerea păcii, managementul crizelor – inclusiv realizarea păcii și stabilizare post-conflict. De asemenea, se are în vedere și contribuția la misiuni de luptă împotriva terorismului, inclusiv din perspectiva sprijinului pentru statele terțe în derularea acestor misiuni pe teritoriul propriu [Art. 43 (1), 2012, p. 39]. Nu în ultimul rând, cadrul strategic oferit prin TEU aduce în atenție posibilitatea implementării unei abordări flexibile în ceea ce privește structurarea angajamentelor operaționale. Din această perspectivă, se prevede ca responsabilitatea pentru derularea unor misiuni de tipul celor menționate să poată fi încredințată unui grup de state membre interesate și care dispun de capacitățile necesare pentru îndeplinirea acestora (Art. 44).

În același timp, EUGS aduce precizări suplimentare în ceea ce privește necesitatea ca UE să poată răspunde, suplimentar angajamentelor externe, solicitărilor statelor membre, care pot fi formulate în condițiile Art. 42 (7) – asistență mutuală în condițiile unei agresiuni armate și Art. 222 – asistență în caz de dezastre și incidente provocate de mâna omului. Din această perspectivă, se are în vedere îndeplinirea unor sarcini operaționale asociate combaterii, în plan intern, a unor amenințări de tipul: terorism, hibrid, cyber, amenințări în domeniul securității energetice, crimă organizată și managementul extern al granițelor UE. Din această perspectivă, EUGS aduce în atenție și posibilitatea utilizării combinate a misiunilor și operațiilor derulate sub egida PSAC, alături de alte instrumente și agenții specializate de care UE dispune în domeniul securității interne (EU Global Strategy, 2016, p. 20).

Din perspectiva structurării sistemului de guvernare la nivel strategic a angajamentelor operaționale, Tratatul UE stipulează rolul central al Consiliului UE, susținut prin activitatea coordonată la nivelul binomului alcătuit din Înaltul Reprezentant al Uniunii pentru Afaceri Externe și Politica de Securitate (HRVP), respectiv Comitetul Politic

Reperetele strategice pentru stabilirea misiunilor pe care PSAC le poate îndeplini și care au o influență determinantă în structurarea procedurilor operaționale aferente aranjamentelor de comandă și control se regăsesc în Tratatul Uniunii Europene și în Strategia Globală de Securitate a UE.

Deciziile adoptate la reuniunile miniștrilor de externe ai țărilor membre ale NATO, desfășurate în intervalul iunie-decembrie 1996, vizau cadrul relațiilor de cooperare existente la acel moment între NATO și Uniunea Europei Occidentale. Astfel, se stabilea posibilitatea utilizării de către aceasta din urmă a capacităților aliate (separabile, dar nu separate) pentru eventuale operații conduse de UEO.

și de Securitate (COPS/PSC). În cadrul acestui sistem, COPS este responsabil pentru monitorizarea situației de securitate, iar în cazul dislocării unor angajamente operaționale, exercită controlul politic și asigură orientarea strategică a acestora (Art. 38). Practic, Comitetul Politic și de Securitate acționează ca element de sprijin decizional pentru Consiliul UE, din perspectiva evaluării opțiunilor de angajament, precum și a principalelor documente de planificare operațională. În aceeași logică, COPS are rolul central pentru pregătirea cadrului normativ necesar lansării unei operații, și anume formularea recomandării către Consiliu pe baza opiniilor exprimate de Comitetul Militar al UE, respectiv ale structurilor de specialitate pe componenta civilă. Pe durata derulării operațiilor, COPS are rolul de a informa cu regularitate Consiliul asupra evoluțiilor înregistrate în îndeplinirea mandatului (Decizia Consiliului UE, 2001, pp. 1-3).

OPȚIUNI DE COMANDĂ ȘI CONTROL PE DIMENSIUNEA MILITARĂ ÎN CONTEXTUL COOPERĂRII UE-NATO

Din perspectivă cronologică, adoptarea, în decembrie 1999, a primului Obiectiv Global al UE în domeniul securității și apărării nu a încorporat dezvoltarea unei capacități de comandă și control pentru operațiile UE. Modalitatea aleasă a vizat recursul la capacitățile NATO, negocierile pe acest subiect incluzând demersuri laborioase de perfectare a unui cadru de cooperare între cele două organizații având relevanță în domeniul operațional.

Precedentele acestor aranjamente se regăsesc în deciziile adoptate la reuniunile (Berlin, Bruxelles, 1996) miniștrilor de externe ai țărilor membre ale NATO desfășurate în intervalul iunie-decembrie 1996. Acestea vizau cadrul relațiilor de cooperare existente la acel moment între NATO și Uniunea Europei Occidentale (UEO)¹. Astfel, se stabilea posibilitatea utilizării de către aceasta din urmă a capacităților aliate (separabile, dar nu separate) pentru eventuale operații conduse

¹ Organizație creată prin semnarea, la 17 martie 1948, de către Belgia, Franța, Luxemburg, Olanda și Marea Britanie, a Tratatului de la Bruxelles, având scop defensiv pentru asigurarea apărării Europei de Vest în cazul unei agresiuni. Articolul 5 al Tratatului de la Bruxelles prevedea asigurarea apărării colective în cazul agresiunii asupra vreunui dintre membrii organizației. UEO a continuat să funcționeze cu profil redus până în 2010, rolul central pentru asigurarea apărării colective fiind preluat de NATO.

de UEO. Aceste orientări aveau să fie reconfirmate formal la un nivel superior în cadrul Summitului NATO de la Washington (23-25 aprilie 1999). Deciziile adoptate cu acest prilej au inclus adoptarea unor opțiuni flexibile în asigurarea elementelor de comandă-control pentru operațiile UEO. Acestea vizau identificarea opțiunilor europene de comandă la nivelul NATO, precum și un comandament aliat care să asigure aranjamentele de comandă-control necesare derulării operației.

De asemenea, deciziile adoptate la Washington (1999) veneau să valorifice contextul creat prin adoptarea Declarației franco-britanice din decembrie 1998, care afirma interesul pentru „crearea unei capacități autonome a UE de a răspunde crizelor internaționale atunci când NATO nu este implicat” (Chaillot Paper 47, 2001, pp. 8-10). Pe acest fond, Summitul de la Washington a exprimat disponibilitatea aliată de sprijinire a angajamentelor operaționale ale UE prin intermediul elementelor relevante ale structurii de comandă NATO. Măsurile avute în vedere au vizat:

- Asigurarea accesului UE la capacitățile NATO în sprijinul procesului de planificare a operațiilor militare ale Uniunii.
- Crearea condițiilor necesare pentru asigurarea disponibilității capacităților necesare pentru operațiile UE.
- Identificarea opțiunilor de asigurare a comenzii europene din partea NATO pentru operațiile UE, cu referire directă la îndeplinirea de către DSACEUR (Deputy Supreme Allied Commander Europe) a acestei responsabilități.
- Adaptarea sistemului de planificare NATO (NDPP) pentru a putea furniza răspunsul necesar pentru operațiile UE. Se viza gestionarea, la nivelul sistemului de planificare a forțelor, a faptului că majoritatea statelor membre ale UE erau și membre ale Alianței Nord-Atlantice, având, prin urmare, același pachet de forțe și capacități angajate pentru ambele organizații².

Pe aceste coordonate, anii următori au consemnat dezvoltarea cadrului politic al relației de cooperare, pornind de la reperatele avansate la Washington și având în vedere inițierea procesului

² Conform Comunicatului Summitului NATO de la Washington. *An Alliance for 21st Century*, <https://www.nato.int/docu/pr/1999/p99-064e.htm>, 15 decembrie 2021. De menționat, totodată, faptul că Tratatul de la Amsterdam (semnat la 2 octombrie 1997) sublinia conexiunea integrală între NATO și UE, inclusiv din perspectiva preluării funcțiilor acesteia din urmă [Art.J (7(1)) TEU Amsterdam].

Summitul de la Washington a exprimat disponibilitatea aliată de sprijinire a angajamentelor operaționale ale UE prin intermediul elementelor relevante ale structurii de comandă NATO. Măsurile avute în vedere au vizat: asigurarea accesului UE la capacitățile NATO în sprijinul procesului de planificare a operațiilor militare ale Uniunii și crearea condițiilor necesare pentru asigurarea disponibilității capacităților necesare pentru operațiile UE.

Ansamblul instituțional asociat elementelor de comandă și control a fost completat, în decembrie 2003, prin adoptarea, la nivelul UE, a unui document-concept care inițiază primul pas pentru dezvoltarea interacțiunii instituționale vizând implementarea, pe baze permanente, a coordonării operaționale, inclusiv din perspectiva prevederilor „Berlin+”.

de transfer al *acquis*-ul UEO către UE. Astfel, la 16 decembrie 2002, a fost adoptată *Declarația NATO-UE privind Politica Europeană de Securitate și Apărare*, prin care era abordată posibilitatea punerii la dispoziția UE a mijloacelor și capacităților de planificare și comandă ale NATO (www.nato.int-1). Pe aceste coordonate, la 17 martie 2003, au fost adoptate aspectele practice sub forma unor Acorduri de cooperare între cele două organizații, cunoscute sub numele de *Acordurile „Berlin+”*. Problematika reglementată prin intermediul acestora viza:

- Aspectele de securitate a informațiilor care decurgeau din derularea operațiilor UE cu recurs la mijloacele și capacitățile NATO.
- Utilizarea de către UE a mijloacelor și capacităților de planificare aliate în derularea operațiilor proprii de management al crizelor. În acest sens, se avea în vedere proiectarea unei perspective pe termen lung prin includerea, în cadrul procesului NATO de planificare a apărării, a cerințelor și tipurilor de capacități anticipate a fi necesare pentru operațiile UE.
- Accesul UE la capacitățile comune ale NATO (comunicații și comandament) pentru operațiile proprii.
- Stabilirea procedurilor necesare pentru punerea la dispoziție, monitorizarea, returnare și eventuala retragere a capacităților NATO.
- Definirea rolului central al DSACEUR ca principală opțiune de asigurare a comenzii pentru operațiile UE care se derulează cu recurs la mijloacele și capacitățile NATO.
- Structurarea sistemului de consultare NATO-UE pe durata unei operații de management al crizelor conduse de UE (Berlin Plus agreement).

Ansamblul instituțional asociat elementelor de comandă și control a fost completat, în decembrie 2003, prin adoptarea, la nivelul UE, a unui document-concept (Chaillot Paper 67, 2003, p. 45). Acesta inițiază primul pas pentru dezvoltarea interacțiunii instituționale vizând implementarea, pe baze permanente, a coordonării operaționale, inclusiv din perspectiva prevederilor „Berlin+”. Se viza, în esență, crearea unei celule UE în cadrul Comandamentului Suprem Aliat din Europa (SHAPE), dublată de un element de legătură în cadrul structurii Comandamentului Aliat Sud (AFSOUTH) de la Napoli, având în responsabilitate perimetrul Balcanilor. În același timp, NATO era invitat

să deschidă aranjamente instituționale de legătură la nivelul Statului Major al UE (EUMS). Sub aceste auspicii, șeful de stat major AFSOUTH devenea șeful de stat major al Elementului de comandă al UE, având în susținere un director UE pentru operații (Rittimann, 2021, p. 1)³.

Din perspectiva etapelor de planificare operațională, în cazul deciziei UE de a lansa o operație cu recurs la capacitățile NATO, se avea în vedere următoarea secvențialitate:

- Președinția UE și Înalțul Reprezentant informează NATO asupra intenției de a lansa o operație cu recurs la capacitățile aliate. În acest context, este formulată și solicitarea acordului NATO de desemnare a DSACEUR în funcția de comandant al operației respective.
- Comitetul Politic și de Securitate al UE aprobă Conceptul operației și se inițiază procesul de elaborare a Acțiunii Comune. Documentele sunt transmise și la NATO în cadrul procesului de consultare.
- Formularea răspunsului NATO pentru acceptarea solicitării UE în ceea ce privește rolul DSACEUR. Răspunsul oferă condițiile pentru finalizarea Acțiunii Comune necesară pentru lansarea operației.
- Inițierea, de către Comitetul Militar, a Directivei Militare de Inițiere. De asemenea, PSC/COPS emite o solicitare suplimentară pentru structurarea EUOHQ în cadrul SHAPE.

EXEMPLIFICĂRI OPERAȚIONALE

Dezvoltarea cadrului de cooperare operațională între cele două organizații a fost influențat și de evoluțiile de securitate înregistrate în spațiul ex-iugoslav și catastrofa umanitară ce a însoțit izbucnirea în această zonă a războiului. Focarul de instabilitate a concentrat eforturile celor două organizații. Astfel, în 1995, NATO a lansat, în Bosnia și Herțegovina, prima operație de management al crizelor după sfârșitul Războiului Rece. Aceasta a fost dislocată din decembrie 1995, având titulatura oficială de Forța de Implementare din Bosnia și Herțegovina (IFOR), pe coordonatele stabilite de Rezoluția nr. 1031 [S/RES/1031 (1995)] a Consiliului de Securitate al ONU. Cunoscută și sub numele

În 1995, NATO a lansat, în Bosnia și Herțegovina, prima operație de management al crizelor după sfârșitul Războiului Rece. Aceasta a fost dislocată din decembrie 1995, având titulatura oficială de Forța de Implementare din Bosnia și Herțegovina (IFOR), pe coordonatele stabilite de Rezoluția nr. 1031.

³ Rațiunea creării elementului de legătură în cadrul AFSOUTH a vizat atât acoperirea aspectelor de ordin operațional-tactic, cât și a aspectelor legate de activarea forțelor de rezervă aflate în responsabilitatea Comandamentului de la Napoli.

În noiembrie-decembrie 1996, a fost adoptat un plan de consolidare a situației de securitate în cadrul căruia NATO avea o contribuție operațională. Mandatul IFOR va fi implementat până în decembrie 1996, când rolul acesteia a fost preluat de o nouă misiune a NATO (Forța de stabilizare din Bosnia și Herțegovina – SFOR).

de *Joint Endeavour*, operația NATO a reprezentat un angajament consistent (aprox. 60.000 de militari), alcătuit din contribuțiile statelor membre și partenerere. Principalele obiective vizau sprijinirea procesului de implementare a prevederilor militare ale Acordului de pace⁴ semnat în 14 decembrie 1995, la Paris, și crearea condițiilor pentru întoarcerea persoanelor refugiate din calea războiului. Grație activității IFOR, mediul de securitate local a înregistrat progrese majore, ilustrate cel mai bine de întoarcerea unui număr însemnat de refugiați și derularea alegerilor generale din Bosnia-Herțegovina, în septembrie 1996.

Pe acest fond, în noiembrie-decembrie 1996, a fost adoptat un plan de consolidare a situației de securitate în cadrul căruia NATO avea o contribuție operațională. Mandatul IFOR va fi implementat până în decembrie 1996, când rolul acesteia a fost preluat de o nouă misiune a NATO (Forța de stabilizare din Bosnia și Herțegovina – SFOR). În baza Rezoluției nr. 1088⁵ a Consiliului de Securitate, SFOR urma să asigure continuitatea cu acțiunile derulate de IFOR vizând implementarea aspectelor militare ale Acordului de pace pentru Bosnia și Herțegovina. Efectivele acesteia se plasau în jurul plafonului de 32.000 de militari proveniți din statele membre ale NATO, precum și din statele partenerere. În anii următori, pe fondul normalizării situației de securitate în zonă, efectivele SFOR se vor diminua, ajungând, în intervalul 2001-2002, la aproximativ 12.000 de militari. Din punct de vedere al lanțului de comandă, SFOR era plasată sub autoritatea AFSOUTH. În paralel cu dezvoltarea angajamentului multinațional pe dimensiunea militară, normalizarea situației de securitate a fost abordată și din perspectiva aspectelor civile, în special prin dislocarea Misiunii de poliție civilă în Bosnia și Herțegovina (UNMIBH). Conform mandatului stabilit prin Rezoluția Consiliului de Securitate nr. 1035, din 21 decembrie 1995 (S/RES/1035 (1995)), rolul acestei misiuni viza atât contribuția la normalizarea securității interne, cât și pregătirea forțelor de poliție locale.

Generalizarea conflictului din spațiul ex-iugoslav a determinat consolidarea angajamentului internațional în regiuni din Macedonia de Nord, unde situația de securitate începe să se deterioreze accelerat

⁴ *General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina*, mult mai cunoscut sub numele de *Acordul de la Dayton*, după numele Bazei aeriene Wright-Patterson, lângă Dayton, Ohio, SUA, unde au fost negociate, în noiembrie 1995.

⁵ Textul Rezoluției 1088 poate fi consultat pe <https://www.nato.int/ifor/un/u961212b.htm>, accesat la 12 septembrie 2021.

din martie 2001. Intervenția promptă a comunității internaționale a condus la semnarea *Acordului de la Ohrid* (13 august 2001), care a deschis calea pentru lansarea angajamentelor operaționale multinaționale. Primele demersuri în această direcție au fost inițiate de NATO prin inițierea, la 22 august 2001, a operației *Essential Harvest*. Aceasta se dorea a fi un angajament de scurtă durată (30 de zile) în cadrul căruia să se realizeze colectarea de armament ilegal al grupărilor insurgente albaneze. Structura misiunii a inclus contribuții din partea aliaților europeni, cu sprijin logistic pus la dispoziție de SUA. Obiectivul avea să fie realizat extrem de repede, operația finalizându-se la 26 septembrie 2001. În acest interval, autoritățile macedonene solicită NATO continuarea angajamentului pentru normalizarea situației de securitate. Dezbaterile aliate au condus la adoptarea deciziei de lansare a unui nou angajament orientat către susținerea prezenței civile internaționale (UE și OSCE), dislocată în Macedonia pentru monitorizarea procesului de implementare a *Acordului de la Ohrid*. Noua misiunea va purta numele de *Amber Fox* și se va derula în intervalul 27 septembrie 2001-15 decembrie 2002. Efectivele dislocate sub egida acesteia s-au ridicat la aproximativ 1.000 de militari, misiunea având o amprentă geografică ce acoperea un segment important al teritoriului macedonean. Ulterior, mandatul a fost extins prin misiuni de sprijinire a instituțiilor guvernamentale pentru preluarea controlului asupra securității la nivelul întregului teritoriu. Aceasta abordare va fi implementată sub egida celei de-a treia operații lansate de NATO, care a debutat la 16 decembrie 2002. Cunoscută sub numele de *Allied Harmony*, noua operație va avea efective semnificativ mai reduse, corespunzând progreselor înregistrate în perioada anterioară.

Din perspectiva UE, evenimentele din spațiul ex-iugoslav au reprezentat un punct distinct pe agenda dezbaterilor politice. O perspectivă suplimentară a fost indusă prin adoptarea Declarației de la St. Malo (4 decembrie 1998) (cvce.eu), prin care Summitul franco-britanic indica necesitatea dezvoltării capacității autonome a UE de a putea derula angajamente operaționale în domeniul managementului crizelor. Pe acest fond, un an mai târziu, Consiliul European de la Helsinki (10-11 decembrie 1999) relua acest mesaj, subliniind importanța dezvoltării capacității UE de a acționa atunci când NATO nu este angajat. În susținerea acestui obiectiv a fost agreată

Dezbaterile aliate au condus la adoptarea deciziei de lansare a unui nou angajament orientat către susținerea prezenței civile internaționale (UE și OSCE), dislocată în Macedonia pentru monitorizarea procesului de implementare a Acordului de la Ohrid. Noua misiunea va purta numele de Amber Fox și se va derula în intervalul 27 septembrie 2001-15 decembrie 2002.

Cu prilejul Summitului NATO de la Praga (20-21 noiembrie 2002), Alianța Nord-Atlantică a reconfirmat acordul privind accesul UE la mijloacele și capacitățile proprii în vederea derulării de operații în domeniul managementului crizelor. Această decizie venea pe fondul exprimării, pe durata anului 2002 și formalizată în urma Consiliului European de la Copenhaga (decembrie 2002), a interesului UE pentru preluarea unui rol sporit în gestionarea crizelor în Balcani.

decizia de crearea a unei Forțe de reacție cu un efectiv 50-60.000 de militari, capabilă să fie dislocată în termen de 60 zile și cu posibilitatea de a fi menținută în teatru până la un an (Helsinki European Council).

În paralel cu dezvoltarea instrumentelor de acțiune în domeniul managementului crizelor, UE a continuat, în parteneriat și coordonare cu NATO, implicarea diplomatică în gestionarea situației de conflict din Balcani. Aceste demersuri au permis încheierea acordurilor de pace în zonă și crearea condițiilor pentru dislocarea misiunilor de menținere a păcii. Cu prilejul Summitului NATO de la Praga (20-21 noiembrie 2002), Alianța Nord-Atlantică a reconfirmat acordul privind accesul UE la mijloacele și capacitățile proprii în vederea derulării de operații în domeniul managementului crizelor. Această decizie venea pe fondul exprimării, pe durata anului 2002 și formalizată în urma Consiliului European de la Copenhaga (decembrie 2002), a interesului UE pentru preluarea unui rol sporit în gestionarea crizelor în Balcani.

Nivelul interacțiunii și convergența eforturilor transatlantice în gestionarea situației din regiune au reprezentat, de asemenea, un punct distinct pe agenda Summitului UE-SUA din mai 2002. Sub aceste auspicii, consolidarea parteneriatului în contextul managementului crizelor a fost abordată cu prioritate, în legătură directă cu evoluțiile de securitate din Balcani și pe fondul inițierii angajamentelor operaționale ale UE pe componenta civilă în această zonă (Summitul UE-SUA).

La începutul lunii ianuarie 2003, autoritățile macedonene solicită UE analizarea posibilității de dislocare a unei misiuni militare în sprijinul implementării Acordului Ohrid și a susținerii procesului de construcție instituțională în domeniul reformei de securitate. Potrivit prevederilor Acțiunii Comune 2003/92/CFSP (OJL, 2003, L 34), adoptată de UE în 27 ianuarie 2003, se dădea undă verde procesului de planificare pe coordonatele Acordurilor „Berlin+”, în scopul lansării unei operații militare ca succesoare a misiunii *Allied Harmony*. Din această perspectivă, NATO era invitat să accepte numirea amiralului Rainer Feist, la acel moment ocupantul poziției DSACEUR, pentru a îndeplini funcția de comandant operațional al misiunii UE. De asemenea, se solicita aprobarea NATO ca în cadrul SHAPE să se organizeze comandamentul operațional (OHQ). Întregul lanț de comandă asociat angajamentului operațional urma să funcționeze sub controlul politic și orientarea strategică a UE, comandantul operațional având obligația să informeze regulat structurile UE. Prin intermediul acestora urma să se realizeze

informarea regulată a NATO asupra modului de utilizare a capacităților puse la dispoziția misiunii UE. De asemenea, inițierea demersului UE s-a reflectat în accelerarea negocierilor privind încheierea Acordurilor care s-au finalizat, în 17 martie 2003, prin intermediul unui schimb de scrisori între Înaltul Reprezentat al UE, Javier Solana, și Secretarul general al NATO, lordul Robertson.

Pe acest fond, la sfârșitul lunii martie 2003 s-a consemnat prima formulă de implementare a Acordurilor „Berlin+”, prin lansarea primei operații militare a UE în Macedonia de Nord. Cunoscută sub numele de *Concordia*, aceasta se va derula în baza Rezoluției 1371, având, în esență, trei obiective, centrate pe: sprijinirea procesului de implementare a Acordului Cadru de pace (Ohrid), contribuția la susținerea activității observatorilor internaționali, crearea condițiilor de securitate necesare pentru implementarea acordului. Implementarea cadrului de cooperare „Berlin+” se va reflecta în implementarea măsurilor avansate de UE în ianuarie 2003, coordonarea strategică fiind asigurată prin reuniuni periodice la nivelul Comitetului Politic și de Securitate și al Consiliului Nord-Atlantic. În plan operațional, personalul asociat OHQ din cadrul SHAPE, precum și cel din Elementul de Comandă UE stabilit în AFSOUTH vor avea dublă subordonare în raport cu cele două organizații.

La nivelul teatrului de operații, preluarea responsabilității principale de către operația UE a fost urmată de transformarea prezenței NATO prin diminuarea la nivelul unei prezențe reziduale în cadrul NATO HQ Skopje, condusă de un Înalt reprezentant militar al Alianței Nord-Atlantice. Pentru asigurarea procesului de tranziție și o coordonare eficientă la nivelul ariei de responsabilitate, comandamentul forței (FHQ) pentru *Concordia* va fi colocat cu structura NATO (nato.int.-2, 2003). Toate aceste elemente vor contribui la realizarea procesului de transfer între misiunile celor două organizații, procedura utilizată de majoritatea statelor contribuatoare fiind de a menține sub egida UE segmente importante ale propriilor contingente. *Concordia* va funcționa până la 15 decembrie, cu o extindere a mandatului în septembrie 2003, efectivele acesteia plasându-se în jurul a 350 de militari. Pe durata mandatului, *Concordia* a contribuit substanțial la implementarea Acordului Cadru, ceea ce a eliminat riscul de reluare a instabilității și conflictului. De asemenea, implementarea Acordurilor *Berlin+* nu a înregistrat sincope, dovedindu-se o soluție funcțională pentru asigurarea continuității angajamentului. După finalizarea

La sfârșitul lunii martie 2003 s-a consemnat prima formulă de implementare a Acordurilor „Berlin+”, prin lansarea primei operații militare a UE în Macedonia de Nord. Cunoscută sub numele de Concordia, aceasta se va derula în baza Rezoluției 1371, având, în esență, trei obiective, centrate pe: sprijinirea procesului de implementare a Acordului Cadru de pace (Ohrid), contribuția la susținerea activității observatorilor internaționali și crearea condițiilor de securitate necesare pentru implementarea acordului.

Consiliul European din 12 decembrie 2003 indica disponibilitatea UE de a-și asuma un rol consolidat în cadrul eforturilor de stabilizare din Bosnia-Herțegovina, inclusiv prin intermediul unei misiuni militare. Din perspectivă instituțională, Consiliul European indica necesitatea accelerării procesului de implementare a aranjamentelor permanente de legătură între UE și NATO, pe coordonatele propuse de Președinția UE, care viza, practic, formalizarea tipologiei utilizate pentru operația Concordia.

operației *Concordia*, Uniunea Europeană a lansat o misiune de poliție civilă, *EUPOL Proxima* (2003-2005), care se va concentra pe susținerea procesului de reformă a forțelor de poliție și a managementului granițelor.

În contextul creat prin lansarea operației *Concordia*, dezvoltarea cooperării UE-NATO a înregistrat progrese semnificative, atât din perspectiva coordonării în derularea programelor de asistență în domeniul managementului crizelor, cât și în ceea ce privește consolidarea dialogului și consultării instituționale. În acest sens, la 29 iulie 2003, cele două organizații au adoptat un cadru de orientare strategică, în care rolul principal era reprezentat de „*Abordarea convergentă asupra securității și stabilității în Balcanii de Vest*” (www.consilium.europa.eu). Prin intermediul acestui demers, opțiunea prevalentă în abordarea provocărilor de securitate se încadra în contextul evolutiv al profilului operațional asumat de UE în domeniul managementului crizelor. În egală măsură, se avansa o agendă structurată de armonizare a potențialului celor două organizații în ceea ce privește susținerea procesului de stabilizare, precum și al asistenței acordate statelor din zonă în derularea programelor de reformă a sectorului de securitate. Pornind de la aceste orientări, Consiliul European din 12 decembrie 2003 indica disponibilitatea UE de a-și asuma un rol consolidat în cadrul eforturilor de stabilizare din Bosnia-Herțegovina, inclusiv prin intermediul unei misiuni militare. Din perspectivă instituțională, Consiliul European indica necesitatea accelerării procesului de implementare a aranjamentelor permanente de legătură între UE și NATO, pe coordonatele propuse de Președinția UE (menționate anterior), care viza, practic, formalizarea tipologiei utilizate pentru operația *Concordia*.

Pe acest fond, cu prilejul Summitului NATO de la Istanbul (28-29 iunie 2004), a fost adoptată decizia de încheiere a operației SFOR din Bosnia-Herțegovina până la sfârșitul anului. Subsecvent, se exprimau aprecieri față de disponibilitatea UE de a-și asuma noi responsabilități operaționale în această zonă, fiind menționată explicit opțiunea de utilizare a Acordurilor „*Berlin+*” pentru lansarea unei operații militare (www.nato.int-3). Aceasta urma să vină în completarea angajamentului inițiat de UE, la 1 ianuarie 2003, pe componenta de poliție civilă. Opțiunea UE va fi prezentată Consiliului de Securitate al ONU prin scrisoarea ministrului de externe al Irlandei (29 iunie 2003),

care asigura Președinția rotativă a Uniunii Europene. Potrivit acesteia, se reitere mesajul ferm al UE de a lansa o misiune militară pentru susținerea procesului de stabilizare din Bosnia-Herțegovina, în baza prevederilor Acordurilor de la Dayton (S/2004/522).

Răspunzând liniilor de convergență profilate la nivelul UE-NATO, Consiliul de Securitate al ONU a adoptat, la 9 iulie 2004, Rezoluția nr. 1551, prin care se confirma aplicabilitatea cadrului internațional privind procesul de pace din Bosnia-Herțegovina și pentru o misiune militară a UE (S/RES/1551, 2004), ceea ce va permite inițierea procesului de planificare a acesteia. Ulterior, Consiliul UE a adoptat Acțiunea Comună 2004/570/CFSP (OJL, 2004, pp. 10-14), din 12 iulie 2004, privind lansarea operației militare a UE, sub numele de *Althea*. Structurarea procesului de planificare, respectiv a aranjamentelor de comandă și control, se va realiza în aceeași abordare utilizată pentru *Concordia*. Amiralul Feist va prelua funcția de comandant operațional, elementele de C2 fiind asigurate prin recurs la mijloacele și capabilitățile NATO. Structura inițială a inclus un număr de 7.000 de militari care vor fi asigurați prin transferul contingentelor statelor contribuatoare în cadrul SFOR sub auspiciile EUFOR Althea. În mod similar cu decizia relativă la diminuarea prezenței NATO, încheierea misiunii SFOR a fost urmată de înființare a unei noi structuri aliate, NATO HQ Sarajevo. Aceasta va fi localizată, alături de comandamentul EUFOR, în Camp Butmir, opțiune justificată suplimentar din perspectiva coordonării între misiunile derulate de contingentele UE și sarcinile reținute de NATO HQ în ceea ce privește sprijinul în domeniul reformei sistemului de apărare în Bosnia și Herțegovina, combaterea terorismului și sprijinirea activității Tribunalului Penal Internațional de la Haga (Bertin, p. 74). Gradual, efectivele și structura *Althea* au înregistrat modificări de substanță pe măsură ce situația de securitate din Bosnia-Herțegovina s-a normalizat. În prezent, misiunea include aproximativ 600 de militari din statele membre ale UE și parteneri, susținută printr-o rezervă (shape.nato.int) cu profil geografic regional având ca arie de responsabilitate perimetrul Balcanilor.

CONCLUZII

În mod evident, analiza opțiunii de asigurare a aranjamentelor de comandă și control pentru operațiile UE prin recurs la capacitățile NATO nu poate fi făcută unidirecțional, implicațiile acesteia depășind aspectele de natură operațională. Astfel, importanța acestor mecanisme

GÂNDIREA
MILITARĂ
ROMÂNEASCĂ

Consiliul de Securitate al ONU a adoptat, la 9 iulie 2004, Rezoluția nr.1551, prin care se confirma aplicabilitatea cadrului internațional privind procesul de pace din Bosnia-Herțegovina și pentru o misiune militară a UE, ceea ce va permite inițierea procesului de planificare a acesteia. Ulterior, Consiliul UE a adoptat Acțiunea Comună 2004/570/CFSP, din 12 iulie 2004, privind lansarea operației militare a UE, sub numele de Althea.

Importanța mecanismelor fundamentate prin intermediul Acordurilor „Berlin+” se valorizează, în primul rând, politic. Semnarea acestora, după câțiva ani de negociere, a fost de natură să contribuie la depășirea unor divergențe între unele state membre și SUA privind dezvoltarea cooperării europene în domeniul securității și apărării.

fundamentate prin intermediul Acordurilor „Berlin+” se valorizează, în primul rând, politic. Semnarea acestora, după câțiva ani de negociere, a fost de natură să contribuie la depășirea unor divergențe între unele state membre și SUA privind dezvoltarea cooperării europene în domeniul securității și apărării. Finalizarea acordurilor și lansarea primelor operații UE în perimetrul balcanic s-au circumscris contextului perioadei respective, marcat în profunzime de implicațiile atacurilor teroriste de la 11 septembrie 2001 și extinderea efortului operațional al SUA și NATO în Afganistan. În acest context, se înscrie și maniera de acomodare a preocupărilor statelor care nu erau membre ale ambelor organizații față de modalitatea de dezvoltare a cooperării europene în domeniul securității și apărării, după cum este cazul Turciei, Canadei, Norvegiei și, nu în ultimul rând, al SUA. Din această perspectivă, Acordurile „Berlin+” au avut un rol fundamental în dezvoltarea contribuției acestora în cadrul operațiilor de management al crizelor derulate de Uniunea Europeană în anii următori.

Reflecții pozitive pot fi consemnate, de asemenea, în ceea ce privește structurarea cadrului de participare în cadrul aranjamentelor de comandă și control aliate ale unor state membre ale UE (ex. Finlanda, Suedia). Au existat totuși o serie de limitări ale posibilității de acomodare la nivelul acestor aranjamente de cooperare a unor subiecte politice cu un grad ridicat de complexitate, care au împiedicat unele state membre ale UE (Cipru și Malta) să poată participa la implementarea acestor acorduri.

În egală măsură, evaluarea relevanței politice nu poate exclude efectele benefice înregistrate constant la nivelul situației de securitate din perimetrul balcanic. Practic, încheierea acordurilor și lansarea misiunilor UE au asigurat continuitatea angajamentului internațional în susținerea procesului de stabilizare și normalizare în această regiune. Coordonatele menționate au contribuit, totodată, la crearea premiselor pentru dezvoltarea parcursului european și euroatlantic pentru statele din zonă și diminuarea substanțială a incertitudinilor de securitate din acest perimetru

Din perspectiva procesului de dezvoltare a cooperării europene și maturizarea profilului operațional al UE, aranjamentele de cooperare și, subsecvent, asigurarea posibilității de lansare a angajamentelor prin recurs la capacitățile NATO au fost de natură să sprijine această evoluție. Este evident că acestea au corespuns unei etape distincte în parcursul

proiectului european în care nivelul de expertiză și capacitatea de generare a unor angajamente operaționale consistente se aflau în etapă embrionară. Practic, definirea aranjamentelor de cooperare operațională între cele două organizații a contribuit semnificativ la depășirea acestor dificultăți inerente oricărei etape inițiale, oferind intervalul de tranziție necesar, consolidat prin intermediul unei abordări eficiente, inclusiv din perspectiva implicațiilor financiare și de resurse. Pe acest fond, definirea aranjamentelor în domeniul operațional a contribuit substanțial la dezvoltarea unei adevărate culturi de cooperare NATO-UE, fundamentând Parteneriatului strategic între aceste organizații prin adoptarea unei agende cuprinzătoare. În absența cadrului de cooperare creat prin intermediul Acordurilor „Berlin+”, este dificil de evaluat asupra modului în care profilul multidisciplinar al cooperării NATO-UE ar fi putut să atingă nivelul de astăzi, dezvoltat succesiv prin intermediul Declarațiilor adoptate la nivelul președintelui Consiliului European, președintelui Comisiei Europene și Secretarului general al NATO, în intervalul 2016-2018.

În ceea ce privește aspectele tehnice și efectele în plan operațional, în contextul implementării cadrului de cooperare UE-NATO, bilanțul este, fără îndoială, pozitiv. Elementele de susținere ale acestei evaluări se relevă din perspectiva modului de îndeplinire a mandatului misiunilor dislocate de UE în Balcani la nivelul căruia nu s-au înregistrat sincope sau elemente de regres în consolidarea situației de securitate. În mod similar, lecțiile desprinse în urma derulării angajamentelor operaționale UE relevă funcționalitatea cadrului de cooperare menționat și beneficiile înregistrate în cadrul cooperării *mil-to-mil* la nivelul contingentelor dislocate de cele două organizații în diferite locații din Balcani. Capitalizarea practicii acumulate în acest din urmă aspect se va valoriza în anii următori, prin dezvoltarea unei practici de cooperare între misiunile UE și ale NATO derulate în alte perimetre geografice, după cum este cazul Afganistan, Africa, Mediterana sau în contextul demersurilor navale vizând combaterea pirateriei. Această experiență a permis depășirea consecințelor divergențelor politice care nu grevat asupra utilizării Acordurilor „Berlin+” și în alte contexte regionale, oferind, astfel, soluții practice, cu aplicabilitate în condițiile locale.

Nu în ultimul rând, trebuie precizat faptul că derularea operațiilor cu recurs la mijloacele și capacitățile NATO continuă să se manifeste

Definirea aranjamentelor în domeniul operațional a contribuit substanțial la dezvoltarea unei adevărate culturi de cooperare NATO-UE, fundamentând Parteneriatului strategic între aceste organizații prin adoptarea unei agende cuprinzătoare.

Derularea operațiilor cu recurs la mijloacele și capacitățile NATO continuă să se manifeste eficient în contextul operațiilor din Balcani, asigurând caracterul necesar de predictibilitate și coerență al gestionării situației de securitate din acest perimetru geografic.

eficient în contextul operațiilor din Balcani, asigurând caracterul necesar de predictibilitate și coerență al gestionării situației de securitate din acest perimetru geografic. În același timp, dezvoltarea progresivă a cooperării europene în domeniul securității și apărării a contribuit la îmbogățirea inventarului de opțiuni la care UE poate să recurgă pentru derularea operațiilor proprii. În acest context se plasează aranjamentele de comandă și control incluzând capacitățile oferite de statele membre și crearea Capacității Militare de Planificare și Comandă la nivelul Uniunii Europene. De asemenea, abordarea acestui subiect în contextul dezvoltării Politicii de Securitate și Apărare Comune include și componenta civilă a managementului crizelor, context în care a fost dezvoltată și Capacitatea Civilă de Planificare și Comandă a operațiilor de acest tip. Astfel, posibilitatea utilizării Acordurilor „Berlin+” consolidează relevanța aspectelor privind aranjamentele de comandă și control în contextul managementului crizelor la nivelul UE, oferind, totodată, perspectivele unei abordări multidisciplinare și cu relevanță aparte în context transatlantic.

BIBLIOGRAFIE:

1. Bertin, T., *European Security and Defence Policy: An Implementation Perspective*, Routledge. Londra-New York.
2. Rittimann, O. (2021). *Operation Althea and the virtues of the Berlin Plus Agreement*. NDC Policy Brief, nr. 2. Roma: NATO Defence College.
3. Berlin, 3 iunie 1996, și Bruxelles, 10 decembrie 1996. Comunicatele disponibile la <https://www.nato.int/docu/comm/comm96.htm>, accesat la 12 decembrie 2021.
4. *Berlin Plus agreement*, https://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2004_2009/documents/dv/berlinplus_/berlinplus_en.pdf, accesat la 10 septembrie 2021.
5. Chaillot Paper 47 (2001). *From St. Malo to Nice. European Defence. Core Documents*. Paris: EUISS.
6. Chaillot Paper 67 (2003). *From Copenhagen to Bruxelles. Core Documents*, vol. IV. Paris: EUISS.
7. Consolidated Version of the Treaty of European Union. Articolul 43 (1). În *Official Journal of European Union*, C326, 26.10.2012, p. 39.
8. Decizia Consiliului UE 2001/78/CFSP, 22 ianuarie 2001. În *Official Journal of European Union*, L27/1.
9. EU Global Strategy – *Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe. A Global Strategy for the European Union's Foreign and Security Policy* (2016). Bruxelles.

10. EU/NATO Consultation, Planning and Operations, Presidency Report on ESDP. În Chaillot Paper 67, loc. cit., p. 45.
11. General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina (1999), www.osce.org, accesat la 2 februarie 2022.
12. Helsinki European Council. Presidency Conclusions, 10-11 decembrie 1999, https://www.europarl.europa.eu/summits/hel1_en.htm, accesat la 17 septembrie 2021.
13. NATO – *An Alliance for 21st Century*.
14. OJL/Official Journal of the European Union, 2003-2004, 2012.
15. Rezoluția Consiliului de Securitate nr. 1031 (1995).
16. Rezoluția Consiliului de Securitate nr. 1035 (1995).
17. Summitul UE-SUA din 2 mai 2002, <https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2002/05/20020502-9.html>, accesat la 19 septembrie 2021.
18. S/2004/522, <https://digitallibrary.un.org/record/524801>, accesat la 5 ianuarie 2022.
19. S/RES/1031 (1995), <https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/Bosnia%20SRES%201031.pdf>, accesat la 10 septembrie 2021.
20. S/RES/1035 (1995), <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N95/413/60/PDF/N9541360.pdf?OpenElement>, accesat la 12 septembrie 2021.
21. S/RES/1551 (2004), <http://unscr.com/en/resolutions/doc/1551>, accesat la 7 februarie 2022.
22. cvce.eu, https://www.cvce.eu/content/publication/2008/3/31/f3cd16fb-fc37-4d52-936f-c8e9bc80f24f/publishable_en.pdf, accesat la 14 septembrie 2021.
23. [www.consilium.europa.eu](http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressdata/en/er/76840.pdf), https://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressdata/en/er/76840.pdf, accesat la 29 octombrie 2021.
24. www.nato.int-1, *Declarația NATO-UE privind Politica Europeană de Securitate și Apărare*, http://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_19544, accesat la 7 septembrie 2021.
25. www.nato.int-2 (2003). Conferința de presă a Secretarului general al NATO din 17 martie 2003, <https://www.nato.int/docu/pr/2003/p03-025e.htm>, accesat la 22 octombrie 2021.
26. www.nato.int-3 (2004). *Comunicatul Summitului NATO de la Istanbul*, 28 iunie 2004, <https://www.nato.int/docu/pr/2004/p04-096e.htm>, accesat la 5 ianuarie 2022.
27. <https://shape.nato.int/page39511625>, accesat la 10 februarie 2022.